

GLOBALIZÁCIÓ, RENDSZERVÁLTÁS, SZEGÉNYség – ÉS AZ ÉRTELMIség FELELŐSSÉGE

A globalizáció fogalmának több meghatározása lehetséges. Az *első* megközelítés szerint a globalizáció nem más, mint az erőforrások, jövedelmek, eszmék, kultúrák nemzetállami kereteken túllépő áramlása. A *második* meghatározás szerint (elsősorban Held–Mc Grew fogalmazza meg) globalizációnak nevezzük azt a történelmi folyamatot, amely úgy alakítja át a társadalmon belüli viszonyokat és tranzakciókat, hogy ezáltal az interakció és hatalomgyakorlás világrészeken átnyúló hálózatai jönnek létre. Ezt a hatalmi hálózatot nemzetközi, pénzügyi-gazdasági szuperstruktúrának nevezhetjük, melynek alanyai a világ legnagyobb pénzügyi centrumai, a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a rendiesen is egymáshoz kapcsolódó nagy multinacionális világcégek. *Végül* szokás globalizációnak nevezni a nemzetközi nagytőke és azzal adekvát neoliberális, angolszász kapitalizmusmodell korlátlan előrenyomulását (azóta, hogy az államszocialista rendszerek bukásával a mai újkapitalizmus rivális nélkül maradt). A három meghatározás nem mond ellent egymásnak, csupán a globalizáció sokrétű jelenségének más-más oldalára helyezi a hangsúlyt. Mostani gondolatmenetem szempontjából fejtegetésemben a középso, a hatalmi középpontú megközelítést tekintem elsősorban irányadónak.

Eszerint a létrejövő nemzetközi pénzügyi, gazdasági szuperstruktúra – mint minden gazdasági hatalmi centrum – kettős motivációjú képződmény. Egyfelől a termelés dinamizmusának motorja, másfelől kemény redisztribútor – a megtermelt javakat folyamatosan önmaga és a hozzá közvetlenül kapcsolódó társadalmi csoportok javára osztja újra. Valószínűleg ebből a kettősségből alakul úgy a világszegénység, hogy (a Világbank adatai szerint) az abszolút szegénység aránya csökken (miközben az abszolút szegények száma nő) – tehát a bővülő termelés eredményeinek egy része „lecsorog” az alsóbb társadalmi csoportok irányába –, ugyanakkor az egyenlőtlenségek gyors növekedése következtében a relatív szegénység aránya növekszik. Az egyenlőtlenségek nemcsak azért nőnek ugyanis, mert az erősek a verseny során folyamatosan győznek a gyengék felett, hanem azért is, mert a nemzetközi pénzügyi gazdasági szuperstruktúra tartósan az erősek javára és a gyengék rovására osztja újra az erőforrásokat. (Csak két adat ezzel kapcsolatban: 1. A nemzetközi kereskedelmi cserearányok [terms of trade] egyértelműen a perifériák, félperifériák társadalmait – és főként szegény rétegeit – sújtják. Ma a nem kőolajexportőr fejlődő országoknak kétszer annyi mennyiségű nyersanyagot kell exportálniuk, mint az 1970-es évek elején, hogy ugyanannyi készterméket importálhassanak. 2. Az adósságtörlesztés az adós országok exportjának általában húsz százalékát, Latin-Amerikában már több mint a felét köti le. Ezen értékek durván fele a tőkerész törlesztése, a másik fele kamat. Ha csak a kamatot vesszük, az is a GDP-jük öt-tíz százalékának kiszivattyúzását jelenti.)

A fenti értelmezés szerinti globalizációs folyamatok és a szegénység közötti összefüggés Magyarországon még erősebben érvényesül. A magyarországi újkapitalizmus létrejötté nem eredeti tőkefelhalmozás, hanem eredeti tőkeátcsoportosítás révén ment végbe. Lényege: a rendszerváltó Magyarország – és szinte az egész középkelet-európai régió – számára a nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra sajátos érdekeiből és érdekérvényesítési képességéből adódóan (a nagy rivális összeomlása után eme szuperstruktúra nem volt érdekelt a térség eredeti tőkefelhalmozása számára a helyi elitiek által *szabadon felhasználható* forrásokat biztosítani, sőt, abban volt érdekelt, hogy eme országok kényszerhelyzetükben egyoldalúan kinyíljanak a centrumországok tőkebefektetései számára) nem álltak rendelkezésre a kapitalista fejlődés beindításához klasszikusan szükséges erőforrások. Ráadásul a nemzeti termék 1997-ig gyakorlatilag zsugorodott. Ezért *a gazdasági, politikai és kulturális elitiek felhalmozását döntően belső erőforrás- és jövedelem-átcsoportosítás révén lehetett csak biztosítani* (és csakis így lehetett előállítani azt az évi 2,5–3,5 milliárd forint profitot [a GDP durván 5–7 százalékát], melyet a hazánkban jelenlévő külföldi működő tőke repatriál). Ennek a folyamatnak a kárvallottjai a szociálliberális kormányzati ciklus alatt a középrétegek, 1998 után pedig a társadalom legszegényebb csoportjai voltak. Bár a szegénység kialakulása már az államszocializmus hosszú felbomlási periódusában megkezdődött, a politikai rendszerváltást követően a folyamat felgyorsult. A KSH adatai szerint az abszolút szegények aránya 10 százalékról mára 30 százalékra növekedett. A beindult gazdasági növekedés hatására az elmúlt néhány évben megkezdődött ugyan a szegénység mérséklődése, kialakulóban van viszont egy tartósan reményt vesztett, stabil *underclass* réteg, mely egyre inkább kívülreked minden társadalmi integrációs mechanizmuson.

A globalizáció és a lecsúszási folyamatok összefüggése az ehhez kapcsolódó folyamatokat vezérlő elitiek kiválasztódási mechanizmusában is tetten érhető. Kutatásaim szerint végül is a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra volt az a hatalmi tényező, mely a legradikálisabb neoliberais fordulatot végrehajtó késő-kádári technokráciát már az államszocializmus bomlásának időszakában mint legjelentősebb társadalmi ellenelitscsoportot kijelölte, majd annak 1994–1998 közötti kormányzása idején radikális döntéseiben motiválta és megerősítette.

Szelényi Ivánék kutatásai első látásra cáfolják a neoliberális gazdaságpolitika és a lecsúszási folyamatok közötti pozitív összefüggést – sőt, határozott negatív összefüggést mutatnak ki. Régióink szinte egészére kiterjedő kutatásaik szerint azokban az országokban, ahol neoliberális reformokat hajtottak végre (Lengyelországban és Magyarországon), valamelyest csökkent azok aránya, akik helyzetüket 1988-hoz képest romlónak ítélik meg, míg a „neopatrimonális” rendszerekben a válaszadók élet-színvonaluk további számottevő romlásáról számoltak be.

A neoliberális fordulatot elkerülő országokban a lecsúszási folyamatok tehát erősebbek, mint az eme fordulatot végrehajtó nemzetgazdaságokban. Ennek oka az, hogy a globalizáció, a neoliberalizmus és lecsúszási folyamatok összefüggésrendszere jóval bonyolultabb, mint azt első látásra gondolnánk. Valószínűleg a következőről van szó: a nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra azzal (is) gyakorol nyomást a helyi elitekre a neoliberális fordulat kikényszerítése érdekében, hogy azoknak az országoknak a teljesítményét, amelyek elitjei eme fordulattól tartózkodnak – többek között nem nyitják meg feltétel nélkül a belső piacukat a

centrumországok gazdasági elitjei számára –, bonyolult mechanizmusokon keresztül a világpiacon leértékeli, ezzel összefüggésben magát az országot kirekeszti a nemzetközi tőkeáramlás mechanizmusaiból. (Így ezek az országok a vészes tőkehiány állapotába kerülnek, pontosabban maradnak.) Ily módon ezen országok elitjei még hatványozottabban csakis a társadalom többségétől való erőforrás-átszivattyúzással – a szegénység tömegessé válásának árán – tudnak felhalmozni, gazdagodni, mint azt Magyarország esetében láttuk.

A nemzetközi pénzügyi-gazdasági szuperstruktúra és a közép-kelet-európai félperifériák kapcsolatának vázolt jellegzetességei Michael Hindley hasonlatát juttatják eszembe: „Történetünk az egyszeri szerencsejátékosé, aki mindig ugyanazt a kártyajátékot játszotta, és mindig veszett, azonban sosem panaszkodott. Még akkor sem, amikor barátai figyelmeztették, a játék hamis, azt csalók irányítják, abból a célból, hogy megfosszák őt a pénzétől. Csak annyit mondott gyászosan: »Tudom, hogy hamiskártyások, de ez az egyetlen játéklehetőség a városban.«” (Hindley 2002)

Feladatom az is, hogy válaszoljak a kérdésre, vajon van-e az értelmiségnek felelőssége a szegénységgel kapcsolatban.

Nem lenne helyes, ha bármely értelmiségi kötelességeket írna, írhatna elő más értelmiségiek számára. Korunkban az értelmiség minden korábbinál megosztottabb, tagjai a társadalmi hierarchia legkülönbébb szegmenseiben helyezkednek el, a hatalomhoz való viszonyuk is tökéletesen differenciált, egyéni életüket így a legkülönbébb élmények, benyomások övezik, melyekből a legkülönbébb motivációk, késztetések adódnak. Eme posztmodern, az értelmiség számára is szétfördézett világban válik csak igazán nyilvánvalóvá az a régi tétel, hogy nincs – nem lehetséges – értékmentes tudomány, értékmentes értelmiségi szerep. Amellett, hogy nem lenne jó, realitása sincs tehát annak, hogy bárki meghatározhassa „az értelmiség” feladatát, követendő útját.

A továbbható történelmi tradíciók bázisán a mai újkapitalizmus kihívásai ugyanakkor megszülik azt a kritikai értelmiséget, mely tudatosan vállalja a kívülrekedőkkel, a lecsúszókkal, alávetettekkel való szolidaritást. Ez az értelmiség tudatosan szakít tehát az értéksemlegesség ideájával, fő feladatának ezzel összefüggésben sem nem a médiumok, sem nem a szaktudományok piacaira való „termelést”, hanem a kívülrekesztettek hangjának megszólaltatását tekintik. (Ez nem jelenti azt, hogy elemzéseiben nem törekszik elfogulatlanságra, tudja azonban magáról azt, hogy ő a vizsgált társadalmi folyamatokat elsősorban *adott* társadalmi rétegek, csoportok szemszögéből vizsgálja, tökéletes elfogulatlansága ezért nem valósítható meg.) A kritikai értelmiség köre ma Magyarországon még szűk – de már fel-feltűnik a horizonton egy új, fiatal nemzedék, mely határozott felelősséget érez a kívülrekesztettekért, szegényekért, és nagyon valószínű, hogy ezen az úton el fog jutni a kritikai értelmiségi szerep felvállalásához, sőt megújításához is. (A társadalomilag, szociálisan érzékeny fiatal értelmiséget ilyen irányban fogják ösztönözni nemcsak egyéni élettapasztalatai, de a nemzetközi civil társadalmi mozgalmak – elsősorban a világ szegénységével közösséget vállaló globalizációkritikai mozgalmak – magatartásmintái is.)

Ugyanakkor a szegénységért akár tudattalanul is felelősséget érző 'értelmiségiek köre tágabb a kritikai szerepét tudatosan vállaló értelmiség körénél. Szeretnének va-

lamit tenni, de nehezen találják meg ennek útjait, eszközeit. Vannak, akik karitatív tevékenységet is folytatnak.

A segítség, a szolidaritás módját illetően nagy bizonytalanságot, tisztázatlanságot tapasztalok – és most már nem az egyéni gesztusok mikéntjére, hanem a probléma társadalmi szintű kezelésére gondolok. Ezek kiindulópontja a szegénység természetéről folyó nyílt és főként aktualizált viták elmaradása.

Hagyományosan a szociálpolitika és a szegénypolitika szembeállításaként írható le az a dilemma, mely egyfelől a szegénységnek és más deprivációknak a többség problémájából való levezetése és kezelése, másfelől mindezen bajok lokális, egyéni problémaként való tételezése és megoldása között feszül. (Az átfogó megközelítési módot nevezem társadalmi, a lokálisat szociális érzékenységnek.)

Számomra Ferge Zsuzsa írásai világítják meg legplasztikusabban a kétfajta attitűd közötti különbséget: Ferge megfogalmazásában a szociálisan érzékeny elit a relatív egyenlőtlenségekkel összefüggő szegénységet nem vagy kevésbé érzekeli problémának. Zavaró, kezelendő jelenségnek az abszolút, létfenntartási küszöb alatti szegénységet tekinti. Célja az, hogy ezt enyhítse. E törekvéseiből következően a szegénység egyéni problémaként jelenik meg. Ebben a megközelítésben a szegénység előfordulásáért való felelősség részben vagy egészben az egyénre hárul. „Ilyenkor nem úgy merül fel a kérdés, hogy nincs-e például a gazdaság működésében valami zavar, ami miatt emelkedik a munkanélküliek száma, hanem úgy, hogy egyesek miért *nem képesek* munkát találni, mások miért *nem hajlandók* munkát vállalni. Nem úgy merül fel a kérdés, hogy nincs-e hiányosság a társadalmi elosztás–újraelosztás elveiben vagy rendszerében, ha számos sokgyerekes családnál vagy idősnél súlyos megélhetési gondok tapasztalhatók, hanem úgy, hogy nincs-e ezen családok vagy öregek magatartásával valami baj... A segítségre szoruló egyének magatartása ezért ellenőrzésre szorul, és ez szükségképpen vezet a segítségre *érdemesek*, valamint a segítségre nem méltók, *érdemtelenek* megkülönböztetéséhez.” (Ferge 1998)

A szegénypolitika lényegéből fakadóan elkülönítő, autonómia-korlátozó és egészében negatívan diszkrimináló, gyengíti a társadalmi kohéziót, szolidaritást. Mert élesen elkülöníti egymástól a támogatottakat és nem támogatottakat, ellenérzéseket, gyakran faji előítéleteket keltve az előzőekkel szemben, elsősorban a már nem támogatott és gazdaságilag legkevésbé erős társadalmi rétegekben. Megítélésem szerint erről (is) szól a Magyarországon erősödő cigányellenesség.

Másfelől a szegénység, lecsúszás atomizált kezelése erősíti a szegények, lecsúszók atomizálódását, gyengítve annak az esélyét, hogy effektív szolidaritás alakulhasson ki közöttük.

A probléma kezelésének lehetséges kiindulópontját Ferge Zsuzsa a következőképpen fogalmazza meg: „A társadalompolitika (szociálpolitika – Sz. E.) hátulütője az lehet, hogy miközben a szegénység ellen sikerrel lép fel, elfelejtkezik a szegényekről. A szegénypolitika hátulütője az, hogy miközben a szegényekkel törődik, elfelejtkezik a szegénységről, sőt ezt esetleg tartósítja. Kézenfekvő lenne olyan együttes alkalmazásuk, hogy csak mindkettő előnye érvényesüljön. Ezt roppantul megnehezíti, hogy két ellentétes társadalomszemléletből indulnak ki, s így az egyik szinte óhatatlanul kiszorítja a másikat. Arra azonban talán lehetőség van – és valószínűleg erre érdemes törekedni –, hogy a viszony- és rendszerfejlesztő társadalompolitika kiegészüljön egy olyan új szemléletű gyakorlattal, amely a rendszerek által nem ke-

zelt problémákra válaszol, de az állampolgári autonómiákat nem korlátozza.” (Ferge 1998)

Végül, de az előzőekkel szoros összefüggésben meggyőződésem, hogy a szegénység ügyét nyíltan felvállaló kritikai értelmiségnek nem a gazdagok szegények iránti együttérzésének élesztgetése, hanem a társadalmi tagságból következő szociális jogok minél szélesebb körű kiterjesztése melletti folyamatos kiállás az alapvető feladata. A társadalmi szolidaritás nem leereszkedést, kegyek nyújtását, hanem egyenrangú állampolgárok kölcsönös egymásra utaltságából fakadó attitűdjét, magatartásformáját jelenti. Vagyis a társadalom kötvőszövetét.

Irodalom

Ferge Zsuzsa (1998): *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből*. Budapest: Kávé Kiadó

Hindley, Michael (2002): Az egyetlen játéklehetőség a városban? *Eszmélet* (50)